

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 2, No. 62, Summer 2024

Received: 03/01/2024

Accepted: 26/02/2024

Citation of Sana`i's Poetry in Thirteen Persian Dictionaries and Introduction of Nineteen Newly Found Verses Attributed to Him

Mahmood Nadimi Harandi

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature,
Payame Noor University, Tehran, Iran
nadimi@pnu.ac.ir

Abstract

To correct and complete Sana`i's works, it is necessary to refer to secondary sources, including Persian dictionaries. In this study, verses attributed to Sana`i in thirteen early Persian dictionaries are reviewed and his nineteen newly found verses are introduced. The method of this research is citation analysis, where, first, the verses attributed to Sana`i are extracted by the library method and based on some Persian dictionaries, and next, by applying the method of citation analysis, the status of each of the attributions is determined. His nineteen verses not available in his edited works are mentioned here. The cases where other verses are mistakenly attributed to Sana`i are introduced in brief. For critical editing and completing Sana`i's works, it is necessary to resort to his poetic evidence in Persian dictionaries. By assessing thirteen Persian dictionaries from the 7th to the 13th century AH, a total of 1515 verses, are attributed to Sana`i is found, among which, his nineteen verses are absent in his printed works. The attribution of poetic evidence in Persian dictionaries is sometimes incorrect and a verse is mistakenly attributed to another poet. As in these thirteen dictionaries, thirty-one verses and one stanza are wrongly attributed to Sana`i. This mistake occurred mostly in the Suzani Samarqandi poems and Nezami Ganjavi's *Haft-Peykar*. In Persian dictionaries, among the works of Sana`i, the verses of *Hadiqat al-Haqiqah* and his *Divan* are cited the most. Sana`i's printed works do not represent all his poems.

Keywords: Sana`i, Persian Dictionaries, Poetic Evidence, Citation, Newly Found Verses.

Introduction

Referring to secondary sources is one of the necessary tasks for the critical editing of Sana`i's works, because a) in his manuscripts, intentionally or unintentionally, all kinds of intrusions and omissions are evident; b) he was not able to compile and edit *Hadiqa al-Haqiqah*, and sections are scattered among the enthusiasts since long ago; consequently, by searching deeper in secondary sources, it would be possible to correct some of his verses and reconstruct some of his missing poems. The Persian dictionaries are among the secondary sources for critical editing. In this study, by assessing thirteen Persian citations from the 7th to the 13th century AH, it is sought to answer the following three research questions:

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

[10.22108/RPLL.2024.140240.2317](https://doi.org/10.22108/RPLL.2024.140240.2317)

- 1) What is the status of citing Sana`i's poetry in Persian dictionaries, and which one of his works has received the most attention?
- 2) Which poetic evidence of Sana`i is not available in Persian dictionaries in his edited works?
- 3) Which of Sana`i's poetic witnesses in Persian dictionaries are not of Sana`i and are mistakenly attributed to him?

Method and Materials

The method of this research is citation analysis, where first, the verses attributed to Sana`i are extracted through the library method, based on some Persian dictionaries, next, by adopting the citation analysis method, the status of each one of the attributions is determined and next, his nineteen verses, not available in his edited works are revealed.

Findings

The findings here reveal that:

- 1) By assessing thirteen Persian dictionaries from the 7th to the 13th century, we found a total of 1515 verses (or stanzas) are attributed to Sana`i, among which, 19 verses did not appear in his printed works. There exist reasons that support the attribution of some of those nineteen verses to Sana`i.
- 2) A total of 36 verses and one stanza from other poets like Adib Saber Termazi, Azraqi Heravi, Anvari Abivardi, Owhadi Maraqi Isfahani, Bana`i Heravi, Jamal al-din Abd al-Razzaq Isfahani, Khaqani Sharvani, Soozani Samarqandi, Shah Ne`matollah vali, Shahid Balkhi and Kasa`i Marvazi, Kamal Ismail Isfahani, Latifi, and Nezami Ganjavi are mistakenly attributed to Sana`i, and this mistake has occurred mostly in the poems of Soozani and Nezami's *Haft-Peykar*.
- 3) In Persian dictionaries, among the works of Sana`i, the verses of *Hadiqat al-Haqiqah* and then his *Divan* are cited the most. Among the masnavis attributed to Sana`i, only *Karname-ye Balkh*, *Seyr al-Ebad el al-Ma'ad*, and *Tariq al-Tahqiq* are cited, among which, *Karname-ye Balkh* is of high stance.
- 4) Sana`i's printed works do not contain all his poems while containing other poets' poems.
- 5) In the old days, some scribes wrote "Sana`i" as "θana`i".

Discussion of Results and Conclusions

- 1) In the critical editing of ancient texts, especially poetic texts, it is necessary to refer to secondary sources like Persian dictionaries and assess all the poetic references therein, especially for critical editing and completing the works that the author himself did not manage to compile and edit, while, the sections of those works are scattered and published separately for a long time. For the critical editing and completion of Sana`i's works, it is necessary to consider the citations of the lexicographers to him in Persian dictionaries.
- 2) The attribution of poetic references in Persian dictionaries is sometimes incorrect, that is the degree of accuracy of the words of the dictionary authors is not to the extent that their words can be accepted without any doubt, because sometimes they have attributed a verse to another person mistakenly or for different reasons, including the similarity of the spelling of the name or the similarity in style. This type of mistake is more obvious, especially with equal-weight poems.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزده، شماره دوم (پیاپی ۶۲)، تابستان ۱۴۰۳، ص ۷۶ - ۵۷

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۷

مقاله پژوهشی

تقدیم به استاد یدالله جلالی پندری

استشهاد به شعر سنائی در سیزده فرهنگ فارسی و معرفی نوزده بیت نویافته منسوب به او

محمود ندیمی هرندی* ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

nadimi@pnu.ac.ir

چکیده

تبیین مسئله: برای تصحیح و تکمیل آثار سنائی مراجعه به منابع جنبی ضرورت دارد، از جمله فرهنگ‌های فارسی. در این مقاله، ابیات منسوب به سنائی در سیزده فرهنگ اولیه فارسی بررسی و نوزده بیت تازه او معرفی شده است. روش: روش این پژوهش تحلیل استنادی است. نویسنده ابتدا به روش کتابخانه‌ای و برپایه سیزده فرهنگ فارسی ابیات منسوب به سنائی را استخراج کرده است. سپس با استفاده از روش تحلیل استنادی معلوم کرده است که هر کدام از انتساب‌ها چه وضعیتی دارد. در ادامه به ذکر نوزده بیت نویافته او پرداخته است که در آثار مصحح او موجود نیست. همچنین، به اختصار مواردی را که سهواً بیتی از دیگران به سنائی منتسب شده، معرفی کرده است. **یافته‌ها و نتایج:** (۱) برای تصحیح و تکمیل آثار سنائی، توجه به شواهد شعری او در فرهنگ‌های فارسی ضرورت دارد. با بررسی سیزده فرهنگ فارسی از قرن هفتم تا سیزدهم هجری، در مجموع ۱۵۱۵ بیت (یا مصراع) یافتیم که به سنائی منسوب شده است و در میان آن‌ها نوزده بیت تازه یافتیم که در آثار چاپی او نیامده است. (۲) صحت انتساب شواهدهای شعری در فرهنگ‌های فارسی نسبی است و گاهی بیتی را سهواً به شخصی دیگر نسبت داده‌اند. چنانکه در این سیزده فرهنگ سی و یک بیت و یک مصراع به خطا به سنائی منسوب شده و این خطا بیش از همه درباره اشعار سوزنی سمرقندی و هفت‌پیکر نظامی گنجوی رخ داده است. (۳) در فرهنگ‌های فارسی، از میان آثار سنائی، بیش از همه به ابیاتی از *حدیقه الحقیقه* و سپس *دیوان* او استشهاد شده است. (۴) آثار چاپی سنائی جامع همه اشعار او نیست.

واژه‌های کلیدی

سنائی، فرهنگ‌های فارسی، شاهد شعری، استشهاد، ابیات نویافته.

* مسؤول مکاتبات

۱. مقدمه

از کارهای لازم برای تصحیح آثار سنائی مراجعه به منابع جنبی است، زیرا هم در دست‌نوشته‌های آثار او، عمداً یا سهواً، انواع دخل و تصرف و حذف و افتادگی رخ داده است و هم خود سنائی موفق به گردآوری و تدوین *حدیقه الحقیقه* نشد و اجزای آن از قدیم به‌طور پراکنده در میان علاقه‌مندان منتشر شده است.^۱ از این رو، با جست‌وجوی بیشتر در منابع جنبی، هم می‌توان بعضی بیت‌های او را تصحیح و هم بخشی از شعرهای مفقود او را بازسازی کرد. از جمله منابع جنبی در این باره فرهنگ‌های فارسی است. از طرفی، فرهنگ‌نویسان گاهی از نسخه‌نویسان امین‌تر بوده‌اند؛ چون کاتبان در برخورد با کلمه‌ای نادر و دشوار چه‌بسا آن را تغییر داده یا حذف کرده‌اند، در حالی که فرهنگ‌نویسان واژه‌های مهجور و دشوار را کشف و ضبط کرده‌اند. این موضوع همان وجه اهمیت و نقش فرهنگ‌ها در تصحیح آثار شاعران است. از سوی دیگر، مؤلفان این فرهنگ‌ها چند صد سال به شاعر نزدیک‌تر بوده و اشعار او را احتمالاً از روی نسخه‌های کهن‌تر ثبت کرده‌اند که ممکن است آن نسخه‌ها به ما نرسیده و هم این اشعار در منابع دیگری، مانند *جنگ‌ها* و *سفینه‌ها*، راه نیافته باشد و تنها راه رسیدن به آن‌ها تفحص در فرهنگ‌ها باشد. علاوه بر این، ویژگی زبان سنائی در تعدد و تنوع لغات و کلمات کهن باعث شده است که فرهنگ‌نویسان به‌وفور به شعر او استشهاد کنند، چنان‌که علی‌اکبر دهخدا در تألیف *لغت‌نامه* به شعر او فراوان استشهاد کرده است (رک: *دُری*، ۱۳۹۱). در گفتار حاضر، با بررسی سیزده فرهنگ فارسی از قرن هفتم تا سیزدهم هجری، کوشیده‌ایم به پرسش‌های ذیل پاسخ دهیم:

۱. وضعیت استشهاد به شعر سنائی در فرهنگ‌های فارسی چگونه است و به کدام اثر او بیشتر توجه شده است؟
۲. کدام شاهدهای شعری سنائی در فرهنگ‌های فارسی در آثار *مصحح* او موجود نیست؟
۳. کدام شاهدهای شعری سنائی در فرهنگ‌های فارسی از سنائی نیست و سهواً به او منسوب شده است؟

۲. پیشینه تحقیق

در حوزه بررسی ابیات منسوب به سنائی در فرهنگ‌های فارسی تا کنون پژوهش ذیل منتشر شده است: *نجمه دُری* (۱۳۹۱) با بررسی شاهدهای شعری سنائی در *لغت‌نامه دهخدا* فهرستی از کلمات و ترکیباتی که شعر سنائی تنها شاهد آن‌ها یا نخستین شاهد آن‌ها (در ترتیب تاریخی) است، تهیه و با توجه به آن، جایگاه شعر

۱. محمد بن علی رفا، *تدوینگر حدیقه الحقیقه*، در مقدمه خود آورده است:

مراد این ضعیف بیچاره محمد بن علی الرفا ... آن بود که چون اثمار اشجار الحدیقه فی الحقیقه، در حال حیات خواجه حکیم شیخ الطریق متفرق شده بود و به دست هر کس بی‌ترتیبی چند افتاده ... اکنون من ... بر خود واجب دیدم بر حسب حسبت در تعهد و تفقد [ظ: تنقد] ایشان سعی کردن، ... آن دُرهای متفرق را در یک رشته جمع کردم، و ... این کتاب را ... بر این ابواب نهادم. (*سنائی غزنوی*، ۱۳۷۷، ص. ۲۳-۲۶)

هم‌چنین عبداللطیف عباسی (متوفی: ۱۰۴۸ق)، *مصحح* و شارح حدیقه، در مقدمه خود بر *لطائف الحدائق* نوشته است: چون خدمت حکیم بعد از نظم حدیقه مسودات خود را ... به قبه الاسلام بغداد فرستادند که به نظر اصلاح درآورده، ترتیب لایق دهند و به واسطه بعض موانع این معنی مدتی در عقده تعویق ماند ... بنابر استدعا و اظهار شوق و شغف طالبان حکیم هم ترتیبی دادند و مسودات جسته‌جسته به دست هر کس افتاد، از غایت عذوبت سخن برای خود ترتیبی داده، به بیاض بُرد و [اصل: برود] ترتیب‌ها مختلف و متعدد شد. (*عباسی*، ۱۳۸۷، ص. ۱/ ۴-۵)

سنائی را در تکوین لغت‌نامه دهخدا تبیین کرده است. وی هم‌چنین با مقایسه شاهد‌های لغت‌نامه دهخدا با دست‌نوشته نویافته‌ای از *حدیقه الحقیقه* (نسخه محفوظ در کتابخانه جان رایلندز (John Rylands) واقع در منچستر (Manchester) به شماره ۸۴۳ مورخ شوال ۶۸۱ق) و ارائه نمونه‌های متعدد، بر ضرورت اصلاح شواهد لغت‌نامه تأکید کرده است.

هم‌چنین، درباره ابیات نویافته سنائی نیز تاکنون یک مقاله منتشر شده است: محبوبه علی حوری و محمدجعفر یاحقی (۱۳۸۹) به معرفی چهل و سه بیت استشهادی منسوب به سنائی بر مبنای نوزده متن نثر فارسی قرن‌های ششم تا نهم هجری پرداختند که به‌گفته مؤلفان آن آثار یا به‌سبب همراهی با دیگر ابیات سنائی به وی نسبت داده شده است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به روش تحلیل استنادی انجام شده است. ابتدا به روش کتابخانه‌ای و برپایه سیزده فرهنگ فارسی از قرن هفتم تا سیزدهم هجری ابیات منسوب به سنائی را استخراج کردیم که جمعاً بالغ بر ۱۵۱۵ بیت (یا مصراع) شد. سپس با استفاده از روش تحلیل استنادی و با کمک پیکره‌های در دسترس (مانند تارنمای گنجور^۱ و پیکره فرهنگستان^۲ زبان و ادب فارسی) و نیز نمایه اشعار در کتاب‌های چاپی (از جمله کتاب اشعار فارسی پراکنده در متون، صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۵) و نیز بررسی مقاله‌های منتشر شده در زمینه اشعار نویافته و در مواردی با مرور بعضی منظومه‌های چاپی معلوم کردیم که هر کدام از انتساب‌ها چه وضعیتی دارد. سپس نوزده بیت نویافته او را معرفی کردیم که در آثار مصحح او موجود نیست و آن‌ها را در پیکره‌های در دسترس نیز نیافتیم. هم‌چنین به‌اختصار به مواردی که سهواً بیتی از دیگران به سنائی منتسب شده است، اشاره کردیم.

۴. معرفی سیزده فرهنگ فارسی و توصیف استشهاد به شعر سنائی در آن‌ها

شواهد شعر سنائی در فرهنگ‌های فارسی را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: بیت‌هایی که در آثار مصحح شاعر هم آمده است، بیت‌هایی که در آثار مصحح وی نیامده است و با قرائنی باید آن‌ها را اصیل دانست و بیت‌هایی که در فرهنگ‌ها سهواً به نام سنائی آمده است، ولی در واقع از او نیست یا در نسبت آن‌ها باید تردید کرد.

فرهنگ‌های فارسی‌ای که در پژوهش حاضر به آن‌ها مراجعه شده است، عبارت‌اند از:

(۱) فرهنگ قواس تألیف فخرالدین مبارکشاه قواس غزنوی (قبل از ۶۹۹ق) نخستین فرهنگی است که در شبه‌قاره هند نوشته شده و قدیم‌ترین فرهنگی است که در آن به شعر سنائی استشهاد شده است، چنان‌که از او شش بیت آمده که دو بیت ذیل کلمات «کوک» و «والا» در دیوان او هست (قواس غزنوی، ۱۳۵۳، ص. ۳۹، ۹۸)؛ اما سه بیت دیگر در آثار او موجود نیست و یک بیت نیز از سنائی نیست و سهواً به نام او آمده است (← ادامه مقاله).

۱. www.ganjoor.net

۲. https://dadegan.apll.ir

۲) در فرهنگ مجموعه الفرس تألیف ابوالعلاء عبدالمؤمن جاروتی^۱، معروف به صفی کَحَال (قبل از ۷۲۸ق)، شاهدی از دیوان سنائی و شاهدی دیگر از حدیقه ذیل کلمات «با» و «غوک» (صفی کَحَال، ۱۳۷۸، ص. ۶، ۱۶۱) آمده که هر دو در آن آثار مندرج است.

۳) در صحاح الفرس محمد بن هندوشاه نخجوانی (تألیف در ۷۲۸ق) پانزده بیت به نام سنائی آمده است که یازده بیت ذیل کلمات «سینا، وا، کلند، استوار، شیار، ترکتاز، سپس، شبپوش، انگلیون، برمایون، متواری» (نخجوانی، ۱۳۵۵، ص. ۲۵، ۳۲، ۸۲، ۹۸، ۱۱۱، ۱۲۵، ۱۴۴، ۱۵۳، ۲۳۱، ۲۳۳، ۳۰۷) را در دیوان و سه بیت ذیل کلمات «ترفند، هُش» (همان، ص. ۷۶، ۱۵۷) را در حدیقه می‌بینیم و یک بیت دیگر از سنائی نیست.

۴) ملحقات لغت فرس: لغت فرس اسدی طوسی (متوفی ۴۶۵ق) پیش از عصر سنائی تألیف شده است؛ اما در حواشی یکی از دست‌نوشته‌های آن مورخ ۷۶۶ق (که قبلاً به مرحوم محمد نخجوانی تعلق داشته است و اکنون در کتابخانه ملی تبریز نگهداری می‌شود) یک بیت ذیل «نکوهیده» (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۵۰۷) به نام سنائی آمده که آن را در دیوان او نیافتیم (توضیح آنکه: حواشی این نسخه به خط همان کاتب متن است. برای آگاهی از اهمیت این حواشی، صادقی، ۱۴۰۰، ص. ۵۳-۵۶).

۵) در شرفنامه منیری تألیف ابراهیم قوام فاروقی در ۸۷۸ق در هند، سیزده بیت به نام «ثنائی» (= سنائی)^۲ و دو بیت هم از او ولی بدون تصریح به نام او^۳ آمده است که دوازده بیت ذیل کلمات «بنامیزد، بارگیر، بوبکر، بوجعفر، ترت، درعه، سطقسات، سماکاره، سیم، شنگوله، قرزم، کناغ» (فاروقی، ۱۳۸۵، ص. ۱۴۵/۱، ۱۵۱، ۱۵۵، ۲۷۶، ۴۵۲، همو، ۱۳۸۶، ص. ۵۵۱/۲، ۵۸۵، ۵۹۹، ۶۴۹، ۸۰۹، ۸۴۸) از دیوان و سه بیت ذیل کلمات «بزرگ، خگا، گوشه» (همو، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۷۷/۱، ۴۰۷؛ همو، ۱۳۸۶، ص. ۸۷۳/۲) از حدیقه است و همگی در آثار او موجود است.

۶) در فرهنگ فارسی تألیف حسین وفایی در ۹۳۳ق چهار بیت از حدیقه ذیل لغات «سترگ، غوک، کوک، هُش» (وفایی، ۱۳۷۴، ص. ۱۲۲، ۱۴۵، ۱۷۱، ۲۱۵) و سه بیت از دیوان ذیل کلمات «ترکتاز، کلند، وا» (همان، ص. ۶۳، ۱۶۴، ۲۱۰) آمده است که همه در آثار او موجود است. هم‌چنین، ذیل «شبپوش» (همان، ص. ۱۳۳) نیز بیتی از دیوان سنائی اما بی تصریح به نام گوینده آورده است و ما از حواشی مصحح از انتساب آن به سنائی آگاهی یافتیم.

۷) در تحفه الأحاب تألیف حافظ سلطانعلی اوبهی هروی در ۹۳۶ق دو بیت از حدیقه ذیل لغات «آخشبج، کانا» (اوبهی هروی، ۱۳۶۵، ص. ۳۲، ۲۶۵) و یک بیت از دیوان ذیل «اورمزد» (همان، ص. ۳۵) آمده است که در آثار او وجود دارد.

۱. نسبت او یعنی «جاروتی» باید مبدل «جارودی» باشد که به نوشته سمعانی (ذیل «جارودی») منسوب به «جارود» نام شخص است (صادقی، ۱۴۰۰، ص. ۲۳).

۲. در شرفنامه منیری همه‌جا نام «سنائی» به صورت «ثنائی» آمده است، مگر در مدخل «سنائی» (فاروقی، ۱۳۸۶، ص. ۶۰۶/۲). همین امر بعضی را به خطا انداخته است و «ثنائی» را کسی جز «سنائی» تلقی کرده‌اند، از جمله علی‌اشرف صادقی در معرفی صاحبان شاهدهای شعری شرفنامه، هم از «سنائی» و هم از «ثنائی» نام برده است (صادقی، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۰). جواد بشری نیز در معرفی مجلد اول شرفنامه، در ذکر نام شاعرانی که در شرفنامه شعرشان برای شاهد آمده از «خواجه ثنائی» نام برده ولی اشاره نکرده است که «ثنائی» همان «سنائی» است (بشری، ۱۳۸۶، ص. ۸۶). گفتنی است در فرهنگ انجمن‌آرای ناصری نیز یک بار «ثنائی» به جای «سنائی» آمده است (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۵۷۱) و در دست‌نوشته فرهنگ سروری نیز گاهی کاتب «سنائی» را به صورت «ثنائی» کتابت کرده است (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۱۱۲/۱ و ۱۳۴ «متن و حاشیه»).

۳. متأسفانه گاهی فرهنگ‌نویسان نام گوینده شاهد شعری را نیاورده‌اند. ما در پژوهش حاضر شواهد بی‌نام شرفنامه منیری را هم بررسی کرده‌ایم.

۸) در فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (تألیف میان سال‌های ۷۴۵ تا ۹۳۶ق به دست شخصی گمنام) هیچ بیتی با تصریح به نام سنائی نیامده است.

۹) در *عجائب اللغة* تألیف ادیبی در میان سال‌های ۹۲۶ و ۹۴۱ق دو بیت ذیل کلمات «چاپلوس، ژنده» (ادیبی، ۱۴۰۰، ص. ۵۵، ۱۲۰) به نام سنائی آمده که هر دو بیت را در حدیقه می‌بینیم.

۱۰) در فرهنگ جهانگیری، تألیف جمال‌الدین حسین انجو شیرازی (در ۱۰۰۵-۱۰۱۷ق) به‌طور گسترده به شعر سنائی توجه شده است و از این لحاظ نسبت به فرهنگ‌های پیشین و حتی پسین در صدر قرار دارد. از جمله امتیازهای آن این است که انجو شیرازی بسیاری از مبهمات و دشواری‌های لغوی آثار مؤلفان را از هم‌وطنان آنان پرسیده است. در این باره نوشته است: «بسیاری از لغات که در هیچ فرهنگی نشانی از آن نبود، به هم رسید [که] حل آن را چاره جز تفحص از اهل دیاری که مصنف و ناظم از آنجا بود یا توطن در آنجا داشته، نیافتم؛ مثلاً لغاتی که از حدیقه و دیوان حکیم سنائی غزنوی یافته شد، از مردمان غزنی و کابل پژوهش نمودم» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۹۱-۱۰).

در فرهنگ جهانگیری جمعاً پانصد و نوزده بیت به نام سنائی آمده است که از آن‌ها دویست و پنجاه و دو بیت^۱ از حدیقه و دویست و چهل و نه بیت^۲ از دیوان و دو بیت ذیل کلمات «آرخ، سماکاره» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۱۱۸/۱، ۱۷۱۰/۲) از *مثنوی سیر العباد الی المعاد* و یک بیت ذیل «چم» (همان، ص. ۱۶۸۶/۲) از

۱. رک: *انجو شیرازی*، ۱۳۵۹، ص. ۱/۲۵، ۷۱، ۷۷، ۸۷، ۹۲، ۱۰۲، ۱۲۲، ۱۴۵، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۷۵، ۱۸۰، ۱۸۸، ۲۲۷، ۲۳۰، ۲۵۵، ۲۶۴، ۲۸۴، ۲۹۴، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۸، ۳۴۸، ۳۵۵، ۳۶۷، ۳۸۸، ۳۹۵، ۳۹۷، ۴۱۰، ۴۳۸، ۴۴۲، ۴۴۸، ۴۵۱، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۱، ۴۶۶، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۸۵، ۵۰۰، ۵۲۵، ۵۴۴، ۶۵۱، ۶۵۱، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۹۲، ۷۴۱، ۷۴۳، ۷۶۸، ۷۹۴، ۸۰۷، ۸۱۸، ۸۴۵، ۸۶۳، ۸۸۵، ۸۹۹، ۹۰۲، ۹۰۷، ۹۰۷، ۹۲۲، ۹۲۹، ۹۴۳، ۹۵۵، ۹۸۶، ۹۷۹، ۱۰۱۶، ۱۰۳۶، ۱۰۳۸، ۱۰۵۵، ۱۰۵۸، ۱۰۶۴، ۱۰۷۴، ۱۰۸۶، ۱۰۸۸، ۱۱۰۰، ۱۱۱۲، ۱۱۱۴، ۱۱۳۰، ۱۱۳۸، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۵۰، ۱۱۵۸، ۱۱۶۲، ۱۱۷۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۸، ۱۱۹۱، ۱۲۱۱، ۱۲۱۵، ۱۲۲۹، ۱۲۳۴، ۱۲۴۱، ۱۲۶۰، ۱۲۶۶، ۱۲۷۹، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۶، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۹، ۱۳۰۵، ۱۳۱۱، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۵۴، ۱۳۵۶، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۴۱۲، ۱۴۵۹، ۱۴۶۴، ۱۴۸۹، ۱۴۹۹، ۱۵۱۳، ۱۵۲۵، ۱۵۳۱، ۱۵۳۶، ۱۵۳۸، ۱۵۵۲، ۱۵۶۱، ۱۵۷۳، ۱۵۸۳، ۱۶۰۱، ۱۶۱۶، ۱۶۲۷، ۱۶۳۶، ۱۶۶۸، ۱۶۳۴، ۱۶۴۳، ۱۶۴۷، ۱۶۴۹، ۱۶۷۵، ۱۶۷۸، ۱۶۹۱، ۱۶۹۷، ۱۸۰۵، ۱۸۱۹، ۱۸۴۱، ۱۸۴۲، ۱۸۶۰، ۱۸۸۱، ۱۹۰۲، ۱۹۱۱، ۱۹۱۸، ۱۹۴۲، ۱۹۴۴، ۱۹۴۸، ۱۹۶۹، ۱۹۷۲، ۱۹۷۵، ۱۹۸۹، ۲۰۰۰، ۲۰۱۴، ۲۰۳۱، ۲۰۳۲، ۲۰۴۷، ۲۰۴۹، ۲۰۵۷، ۲۰۶۹، ۲۰۸۳، ۲۰۹۵، ۲۱۰۲، ۲۱۰۹، ۲۱۲۱، ۲۱۴۱، ۲۱۵۰، ۲۱۵۴، ۲۱۶۸، ۲۱۷۳، ۲۱۹۳، ۲۱۹۵، ۲۲۰۳، ۲۲۰۹، ۲۲۳۲، ۲۲۶۵، ۲۲۷۰، ۲۲۸۶، ۲۳۰۸، ۲۳۱۵، ۲۳۲۳، ۲۳۳۴؛ *همو*، ۱۳۷۵، ص. ۳/۱۲، ۱۲۹، ۱۹۰، ۲۰۹، ۲۳۵، ۲۷۶، ۲۸۶، ۲۹۳، ۳۲۲، ۴۰۶، ۴۳۶، ۴۸۷، ۶۳۷، ۶۵۰، ۶۸۲، ۶۸۹.

۲. رک: *انجو شیرازی*، ۱۳۵۹، ص. ۱/۶۴، ۷۱، ۷۴، ۹۰، ۹۴، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۳۵، ۱۶۶، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۹، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۲۹، ۲۸۵، ۲۸۹، ۳۱۹، ۳۲۸، ۳۳۹، ۳۴۱، ۳۴۸، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۷۰، ۳۷۳، ۳۸۶، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۱۷، ۴۲۵، ۴۲۹، ۴۳۱، ۴۴۴، ۴۸۱، ۴۸۳، ۵۱۹، ۵۲۲، ۵۲۸، ۵۳۳، ۵۳۶، ۵۴۳، ۵۵۲، ۵۶۱، ۶۲۰، ۶۲۲، ۶۴۲، ۶۴۷، ۶۵۰، ۶۵۲، ۶۵۴، ۶۹۳، ۶۹۴، ۷۵۷، ۷۶۷، ۷۶۹، ۷۷۱، ۷۸۵، ۷۹۱، ۸۴۴، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۶۵، ۸۸۰، ۹۱۲، ۹۱۵، ۹۲۲، ۹۲۴، ۹۲۹، ۹۳۸، ۹۴۳، ۹۵۱، ۹۵۴، ۱۰۰۸، ۱۰۱۳، ۱۰۲۷، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۴۴، ۱۰۴۶، ۱۰۷۳، ۱۱۲۷، ۱۱۳۳، ۱۱۳۹، ۱۱۴۲، ۱۱۵۳، ۱۱۹۴، ۱۲۱۵، ۱۲۳۰، ۱۲۵۹، ۱۲۶۴، ۱۳۱۱، ۱۳۲۷، ۱۳۵۶/۲، ۱۳۷۰، ۱۳۷۶، ۱۳۹۶، ۱۴۱۳، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۲، ۱۴۶۴، ۱۴۷۶، ۱۵۲۹، ۱۵۳۴، ۱۵۳۹، ۱۵۸۵، ۱۶۲۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۸، ۱۶۵۱، ۱۶۵۵، ۱۶۹۱، ۱۶۹۶، ۱۷۱۰، ۱۷۱۵، ۱۷۱۹، ۱۷۲۴، ۱۷۵۷، ۱۷۶۱، ۱۷۶۷، ۱۷۹۷، ۱۸۰۰، ۱۸۰۹، ۱۸۱۴، ۱۸۲۸، ۱۸۳۷، ۱۸۶۷، ۱۸۶۹، ۱۸۷۴، ۱۸۸۹، ۱۹۱۲، ۱۹۲۰، ۱۹۲۴، ۱۹۳۰، ۱۹۳۹، ۱۹۴۸، ۱۹۵۲، ۱۹۵۷، ۱۹۶۰، ۱۹۶۲، ۱۹۷۸، ۲۰۱۳، ۲۰۳۲، ۲۰۳۷، ۲۰۷۸، ۲۱۲۸، ۲۱۲۹، ۲۱۶۲، ۲۱۸۴، ۲۱۹۳، ۲۱۹۵، ۲۲۰۴، ۲۲۵۱، ۲۲۵۶، ۲۲۶۲، ۲۲۶۶، ۲۲۷۶، ۲۲۹۱، ۲۲۹۲، ۲۲۹۳، ۲۲۹۵، ۲۳۱۲، ۲۳۲۰، ۲۳۲۹، ۲۳۳۹، ۲۳۶۱، ۲۳۶۸، *همو*، ۱۳۷۵، ص. ۳/۲۳، ۳۸، ۶۱، ۱۲۰، ۱۲۸، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۷۹، ۳۳۵، ۳۴۰، ۳۵۴، ۴۲۸، ۴۶۴، ۴۸۳، ۵۲۱، ۵۴۹، ۶۲۸، ۶۵۴.

بیت در آثار سنائی موجود نیست (که یک بیت از آن‌ها دو بار آمده است) و هفت بیت دیگر نیز سهواً به سنائی منسوب شده است. ضمناً در فرهنگ سروری به پنج بیت از حدیقه و پنج بیت از دیوان دو بار و به بیتی از منظومه کارنامه بلخ سه بار استشهاد شده است.^۱

۱۲) در فرهنگ رشیدی، تألیف عبدالرشید بن عبدالغفور حسینی مدنی تتوی (در ۱۰۶۴ق) دویست و چهار بیت (یا مصراع) به نام سنائی آمده است که از آن صد و یازده بیت یا مصراع^۲ از حدیقه و هفتاد و نه بیت یا مصراع^۳ از دیوان و دو بیت و یک مصراع (که مصراع مکرر است) ذیل کلمات «خرخیز، غر، کونه» (رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۵۸۱/۱، ۱۰۰۰/۲، ۱۲۳۹) از کارنامه بلخ و یک بیت ذیل «چم» (همان، ص. ۵۳۹/۱) از مثنوی طریقی التحقیق است و یک بار نیز ذیل «بالیدن» (همان، ص. ۲۰۸/۱) به مکاتیب او استشهاد شده است. ضمناً شش بیت یا مصراع از آن‌ها در آثار چاپی سنائی نیست و سه بیت یا مصراع به خطا به سنائی منسوب شده است. هم‌چنین، در فرهنگ رشیدی چهار بیت از حدیقه دو بار آمده است.^۴

۱۳) در فرهنگ انجمن آرای ناصری تألیف رضاقلی خان هدایت در ۱۲۸۸ق چهارصد و چهل و چهار بار به «سنائی» و یک بار به «ثنائی» و پنج بار به حدیقه (جمعاً چهارصد و پنجاه بار) استشهاد شده است و از آن‌ها دویست و چهل و پنج بیت یا مصراع^۵ از حدیقه و صد و هفتاد بیت یا مصراع^۱ از دیوان و دو بیت و یک مصراع

۱. مکررات حدیقه: ذیل «جفت، ماله» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۳۴۶/۱، ۱۳۶۰/۳)؛ «بخسلوس، فسوس» (همانف، ص. ۱۵۱/۱، ۹۷۰/۳)؛ «اورمزد، کاخ مشتری» (همان، ص. ۲۹۱/۱، ۱۱۶۷/۳)؛ «چکچک، کنخک» (همان، ص. ۳۸۶/۱، ۱۰۳۵/۳)؛ «تن فروش، خشک‌جناب» (همان، ص. ۱۵۹۶/۳، ۱۶۰۳).
 مکررات دیوان: ذیل «بل، لالکا» (همان، ص. ۱۶۷/۱، ۱۲۵۲/۳)؛ «ترکتاز، ترکتازی کردن» (همان، ص. ۲۹۸/۱، ۱۵۹۶/۳)؛ «افشار، دست‌آویز» (همان، ص. ۴۱/۱، ۱۶۱۱/۳)؛ «پشک، مشک» (همان، ص. ۲۴۳/۱، ۱۳۳۸/۳)؛ «مشت، هان» (همان، ص. ۱۳۰۴/۳، ۱۵۳۴).
 مکررات کارنامه بلخ: ذیل «پژ، غر، کونه» (همان، ص. ۲۳۱/۱، ۹۲۶/۳، ۱۱۳۳).

۲. رک: رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۵۰/۱، ۵۳، ۶۹، ۷۰، ۸۳، ۱۱۳، ۱۱۹، ۱۴۰، ۱۴۹، ۱۵۲، ۱۵۹، ۲۰۸، ۲۱۴، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۷۵، ۲۸۹، ۳۰۰، ۳۰۴، ۳۱۴، ۳۲۰، ۳۲۸، ۳۵۱، ۳۵۹، ۳۷۷، ۳۹۴، ۴۱۰، ۴۲۸، ۴۳۸، ۴۴۱، ۴۵۲، ۴۹۹، ۵۲۶، ۵۵۹، ۵۶۳، ۵۸۸، ۵۹۹، ۶۰۲، ۶۲۶، ۶۳۵، ۶۵۹، ۶۷۷، ۶۹۶، ۶۹۷، ۷۰۳، ۷۱۲، ۷۴۰، ۷۴۲، ۷۴۸، ۷۵۲، ۷۷۰، ۸۱۵/۲، ۸۱۸، ۸۷۱، ۸۹۱، ۸۹۲، ۹۰۱، ۹۱۰، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۲۷، ۹۴۸، ۹۴۰، ۹۳۹، ۹۳۲، ۹۱۲، ۹۱۰، ۹۰۱، ۸۹۲، ۸۹۱، ۸۷۱، ۸۱۸، ۸۱۵/۲، ۸۱۰، ۸۰۸، ۱۱۲۴، ۱۱۴۹، ۱۱۶۳، ۱۱۶۵، ۱۲۱۲، ۱۲۵۵، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۸، ۱۲۹۶، ۱۳۰۶، ۱۳۱۷، ۱۳۳۰، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۴۸، ۱۳۵۰، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۲۳، ۱۴۲۵، ۱۴۳۰، ۱۴۴۳، ۱۴۶۲، ۱۴۷۵، ۱۵۰۵، ۱۵۲۸، ۱۵۳۲.

۳. رک: رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۴۴/۱، ۵۲، ۷۲، ۷۷، ۸۵، ۱۶۴، ۱۹۱، ۲۰۰، ۲۳۷، ۲۴۳، ۲۵۹، ۲۶۷، ۲۷۹، ۳۰۴، ۳۰۴، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۶۹، ۳۸۷، ۳۹۲، ۴۲۱، ۴۶۵، ۴۸۲، ۴۹۸، ۵۰۳، ۶۰۶، ۶۸۱، ۷۱۰، ۷۱۶، ۷۷۰، ۷۸۱، ۷۸۹، ۷۹۸، ۸۰۳، ۸۱۸/۲، ۸۵۳، ۸۶۶، ۸۷۲، ۸۷۷، ۸۸۵، ۹۱۹، ۹۶۹، ۱۰۲۷، ۱۰۳۴، ۱۰۷۴، ۱۱۷۶، ۱۱۸۱، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۲۰۹، ۱۲۴۴، ۱۲۶۱، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۹۸، ۱۳۰۸، ۱۳۲۷، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۷، ۱۳۷۷، ۱۳۸۰، ۱۳۸۲، ۱۴۰۰، ۱۴۲۹، ۱۴۳۵، ۱۴۴۶، ۱۴۶۴، ۱۴۶۷، ۱۴۷۰، ۱۴۷۴، ۱۴۷۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۷.

۴. مکررات حدیقه: ذیل «تگا، خگا» (رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۴۳۸/۱، ۶۰۲)؛ «کاکا، گاکا» (همان، ص. ۱۰۸۳/۲، ۱۰۹۵)؛ «چکچک، کنخک» (همان، ص. ۵۲۶/۱، ۱۱۰۸/۲)؛ «بالیدن، لاندن» (همان، ص. ۲۰۸/۱، ۱۲۷۸/۲).

۵. رک: هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۷۸، ۷۹، ۸۴، ۸۵، ۹۴، ۹۹، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۲، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۵۴، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۰، ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۸، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۹۲، ۲۹۶، ۳۰۶، ۳۱۰، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۵۳، ۳۵۸، ۳۶۲، ۳۷۱، ۳۷۳، ۳۸۹، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۸، ۴۰۱، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۶، ۴۱۸، ۴۳۶، ۴۳۹، ۴۴۶، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۲، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۷۲، ۴۷۷، ۴۸۵، ۴۸۹، ۴۹۲، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۰۰، ۵۰۶، ۵۰۸، ۵۱۱، ۵۱۴، ۵۱۹، ۵۲۴، ۵۲۹، ۵۳۱، ۵۳۴، ۵۳۹، ۵۴۹، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۷، ۵۷۱، ۵۷۵، ۵۷۸، ۵۸۴، ۵۸۹، ۵۹۶، ۶۰۳، ۶۱۱، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۲، ۶۲۴، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۹، ۶۳۴، ۶۳۴، ۶۳۶، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۵۱، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۶۰، ۶۶۲، ۶۶۴، ۶۶۹، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۹۰، ۶۹۷، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۷، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۳، ۷۲۶، ۷۲۹، ۷۳۶، ۷۴۱، ۷۴۶، ۷۵۶، ۷۶۴، ۷۶۷، ۷۷۱، ۷۷۸، ۷۸۵، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۹۱، ۷۹۳، ۷۹۷.

ذیل کلمات «ختای، غزنه، کونه» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۳۳۳، ۵۳۱، ۶۱۲) از *کارنامه بلخ* و یک بیت ذیل «چم» (همان، ص. ۳۲۰) از *مثنوی طریقی التحقیق* است. اما از میان آن‌ها سیزده بیت یا مصراع در آثار چاپی سنائی موجود نیست و هجده بیت یا مصراع از دیگران است که سهواً به سنائی منسوب شده است. ضمناً در *انجمن‌آرای ناصری* به چهارده بیت از *حدیقه* دو بار و به بی‌تی از آن سه بار و هم‌چنین به سه بیت از *دیوان* دو بار استشهاد شده است.^۱

۵. معرفی نوزده بیت نویافته منسوب به سنائی

در بعضی از فرهنگ‌های فارسی بیت‌هایی به نام سنائی آمده که در آثار مصحح او موجود نیست. در این جا نوزده بیت تازه منسوب به سنائی را برای نخستین بار معرفی می‌کنیم. اما تا چه حد می‌توان به صحت انتساب این ابیات به سنائی اعتماد کرد؟ ما این ابیات را در پیکره‌های در دسترس نیافتیم و فعلاً دلیلی بر رد انتساب این بیت‌ها به سنائی وجود ندارد و تا هنگامی که انتساب آن‌ها به شخص دیگری اثبات نشود، می‌توان آن‌ها را از سنائی دانست. این ابیات به ترتیب قوافی عبارت‌اند از:

الف) دیوان

(۱) «زم: نام شهری است ... حکیم سنائی گوید:

شاهی که گشاد از سر شمشیر جهانگیر خوارزم و خراسان و حد ساغر و زم را»

(سروری، ۱۳۳۸، ص. ۶۷۹/۲، ۷۳۵؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۷۹۱/۱)

در فرهنگ *سروری* همین بیت ذیل «ساغر: نام قصبه‌ای از دکن» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۷۳۵/۲) نیز آمده

است، اما به جای «ساغر» در بعضی منابع «کابل» ضبط شده است (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۴۳۵؛ محمد پادشاه شاد، ۱۳۶۳، ص. ۲۲۳۷/۳؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «زم»).

(۲) «زبرپوش: به معنی بالاپوش است، زیرا که زبر بالا است و به معنی قبا درست می‌آید ... حکیم سنائی در

۸۱۷، ۸۰۵، ۸۰۱، ۸۰۰، ۷۹۶، ۷۹۵

۱. رک: هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۲۹، ۴۷، ۷۸، ۸۶، ۸۹، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۵۶، ۱۶۱، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۴۰، ۲۴۶، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۰۲، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۱۴، ۳۲۳، ۳۳۵، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۶، ۳۸۲، ۳۸۸، ۳۹۰، ۳۹۷، ۴۱۹، ۴۲۵، ۴۴۰، ۴۴۶، ۴۴۹، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۶۴، ۴۶۶، ۴۷۲، ۴۷۵، ۴۷۸، ۴۸۴، ۴۹۴، ۴۹۸، ۵۰۲، ۵۰۴، ۵۱۲، ۵۱۴، ۵۱۹، ۵۲۳، ۵۲۶، ۵۳۸، ۵۴۵، ۵۵۹، ۵۶۵، ۵۶۸، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۹۳، ۵۹۵، ۶۲۴، ۶۲۶، ۶۴۲، ۶۴۵، ۶۵۵، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۹۷، ۷۰۰، ۷۰۲، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۶، ۷۳۰، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۴، ۷۵۸، ۷۶۰، ۷۷۴، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۸۳، ۷۹۴، ۷۹۸، ۸۰۸، ۸۲۵

۲. مکررات حدیقه: ذیل «چکاوک، سرخاب» (همان، ۱۳۳۸، ص. ۳۱۸، ۴۶۷)؛ «خرسول، سول» (همان، ص. ۳۴۰، ۴۸۵)؛ «بیرنگ، رنج» (همان، ص. ۲۰۲، ۴۱۲)؛ «ترت ومرت، تکسین» (همان، ص. ۲۶۲، ۲۷۲)؛ «بیو، خسر» (همان، ص. ۲۰۶، ۳۴۴)؛ «چاکاچاک، چکاچاک» (همان، ص. ۳۰۶، ۳۱۷)؛ «گران، گری» (همان، ص. ۶۲۷، ۶۳۲)؛ «نگاو، روستا» (همان، ص. ۲۷۲، ۴۱۸)؛ «بنکان، پینکان» (همان، ص. ۱۸۸، ۲۳۸)؛ «پوست‌گاله، پوست باز کردن» (همان، ص. ۳۳۹، ۷۷۸)؛ «زنده، ژنده» (همان، ص. ۴۳۹، ۴۶۶)؛ «پاینده، سای» (همان، ص. ۲۱۷، ۴۵۲)؛ «خس، کس» (همان، ص. ۳۴۴، ۶۳۴)؛ «راه‌آورد، ره‌آورد» (همان، ص. ۷۹۵، ۷۹۶)؛ «چاکاچاک، چکاچاک؛ کخکخ» (همان، ص. ۳۰۶، ۳۱۷، ۵۷۵).

۳. مکررات دیوان: ذیل «چر، سر» (همان، ص. ۳۱۰، ۴۶۴)؛ «پاوند، چارپای‌بند» (همان، ص. ۲۱۵، ۷۸۳)؛ «بدسگال، سگالش» (همان، ص. ۱۵۶، ۴۷۵).

معنی قبا گفته:

- گلّه را ساز زیبِ کله مشک کمر را ساز آذینِ زبرپوش»
(هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۴۲۷؛ محمد پادشاه شاد، ۱۳۶۳، ص. ۲۱۹۶/۳؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «زبرپوش»)
سنائی در ترجیعات خود نیز این لغت را آورده است:
دارم طمع از جودِ تو، هرچند نیرزد پیراهن و دستار و زبرپوش و دوتایی
(سنائی غزنوی، ۱۳۵۴، ص. ۷۴۴)
- ۳ «فرناس: غافل و نادان باشد و مردم خواب‌آلوده را به سبب غفلت فرناس گویند ... و از این بیت حکیم سنائی معنی خواب و بیهوشی ظاهر می‌شود:
همه مدهوش در فرناسِ غفلت نداند تا چه خواهد دید غافل»
(سروری، ۱۳۳۸، ص. ۹۷۱/۲؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۱۰۳۶/۲؛ هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۱۶۶ «تنها مصراع اول»)
این بیت در بعضی منابع دیگر به صورت ذیل آمده است:
همه مدهوش در فرناسِ غفلت ندانم تا چه خواهد دیدِ غافل
(هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۵۴۶؛ محمد پادشاه شاد، ۱۳۶۳، ص. ۳۱۳۴/۴)
واژه «فرناس» باز هم در غزل‌های سنائی آمده است:
چو خواهم کرد زرق و هزل و ریواس نخواهم نیز عاقل بود و فرناس
(سنائی غزنوی، ۱۳۵۴، ص. ۳۰۶؛ سنائی غزنوی، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۱)
- ۴ «شرفاک: به معنی مطلق بانگ آهسته نیز آمده است و این بیت سنائی مؤید این قول است:
پیش دیگش هیچ مهمان درنیابد بوی گوشت پیش خوانش نشنود هرگز کسی شرفاکِ نان»
(سروری، ۱۳۳۸، ص. ۸۶۹/۲؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۹۳۱/۲؛ هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۵۰۷ «تنها مصراع دوم»)
۵ «سته: به معنی لجاج و ستیزه آمده. حکیم سنائی راست:
سته صنما چندین می خور به طرب با من منت به سرم برنه ساغر به کفم نه هان»
(انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۶۸۴/۱؛ هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۴۶۱)
- سنائی از این ریشه باز هم اسم یا فعل امر به کار برده است:
مرد مردانه همچو گله باشد که از او باده‌ها سسته باشد
(سنائی غزنوی، ۱۳۷۷، ص. ۳۸۸)
- در سخاوت چنانکه خواهی ده لیکن اندر معاملات بسسته
(سنائی غزنوی، ۱۳۷۷، ص. ۳۰۷؛ سنائی غزنوی، ۱۳۹۷، ص. ۴۲۵)
- ۶ «ارغنون: ساز رومیان ... حکیم سنائی نیز گفته است:
ارغنون عاشقان آوازه‌ها دارد بلند چون تو ز آواز آوری ای خیره آوازی مکن»
(قوأس غزنوی، ۱۳۵۳، ص. ۱۹۰)

در دیوان سنائی شعری است در همین بحر و قافیه و ردیف به مطلع:

دعوی دین می‌کنی با نفس دمسازی مکن / سینۀ گنجشک جوئی دعوی بازی مکن
(سنائی غزنوی، ۱۳۵۴، ص. ۹۸۵)
اما شامل بیت بالا نیست (نیز رک: حواشی فرهنگ قواس، همانجا). ضمناً سنائی واژه «ارغنون» را باز هم به کار برده است:

فـرق دانـند مـردم هـشـیار / بانـگِ خـر ز ارغـنون و موسـیقار
(سنائی غزنوی، ۱۳۷۷، ص. ۳۸۵)

(۷) «پر: تَرکِ کلاه را گویند. حکیم سنائی منظوم ساخته:
آن جهانی نیست کاندر لافگاه نوبهار / کج نهد بر سر کلاه چار پر ترک سمن»
(انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۸۷۲/۱؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۲۸۲/۱؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «پر»)
به جای «ترک سمن» در بعضی کتب دیگر «برگ سمن» ضبط شده است (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۲۲۰؛ محمد پادشاه شاد، ۱۳۶۳، ص. ۸۸۹/۲).

(۸) «ار: از برای شرط است به معنی "اگر". چنان‌که حکیم سنائی فرماید:
کم مباش از برهن در حقِ حق ار مؤمنی / کز پی تصدیقِ باطل تن ببرد برهن»
(سروری، ۱۳۳۸، ص. ۳۷/۱)

(۹) «پراش: پریشان کردن و برپاشیدن بود. حکیم سنائی نظم نموده:
سنبلِ پرتاب را گردِ سمن برپراش / چشمِ خرد باز کن قدرتِ الله بین»
(انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۸۷۳/۱؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۲۸۲/۱؛ هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۲۲۰؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «پراشیدن»)

سنائی در حدیقه «در هجو شعراء بد» گفته:
یک رمه ناشیانِ شاعرپراش / خویش‌تن کرده‌اند شاعر تراش
(سنائی غزنوی، ۱۳۷۷، ص. ۶۸۲؛ سنائی غزنوی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۳)

(۱۰) «نکوهیده: غیبت کرده بود. خواجه سنائی فرماید:
تو که بنشسته‌ای چو دستانی / من که استاده‌ام مرا منکوه»
(حواشی لغت فرس، اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۵۰۷)

(۱۱) «پروردن: به معنی پرستیدن و پرستش آمده. حکیم سنائی نظم نموده:
به داداریت پروردن نیاید فهم یونانی / به قهاریت یاریگر نیاید لشکر قانی»
(انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۸۹۵/۱؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «پروردن»)

ب) مثنوی‌های سنائی

(۱۲) «اسم فاعل: و این مشتق گردد از صیغه واحد غایب مضارع مثبت معروف به الحاق‌های مختلفی و زیادتِ نون ساکن ... سنائی گفته:

- هرکه هست آفریده او بنده است بنده در بنید آفریننده است»
- (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۶۵)
- گفتنی است این بیت همراه با یک بیت دیگر در تفسیر مواهبِ علیّه یا تفسیر حسینی تألیف کمال‌الدین حسین واعظ کاشفی (متوفی: ۹۱۰ق) بی ذکر نام گوینده آمده است:
- هرکه هست آفریده او بنده است بنده در بنید آفریننده است
پس کجا بنده‌ای که در بند است لایقِ شرکتِ خداوند است؟
- (کاشفی، ۱۳۶۹، ص. ۹۱۲)
- و چنانکه می‌دانیم در تفسیر مواهبِ علیّه سی و چهار بیت دیگر از سنائی با تصریح به نام او آمده که نه بیت از آن‌ها نیز در آثار چاپی او نیامده است (علی‌حوری، ۱۳۹۸، ص. ۲۰۶-۲۰۷) و حضور این اشعار پُرشمار از او در این کتاب گرانقدر احتمال انتساب این ابیات را به سنائی تقویت می‌کند.
- (۱۳) «پی: سنت را گویند. حکیم سنائی گوید:
آنکه پی‌دار مصطفی باشد در دل او همه صافی باشد»
- (قواس غزنوی، ۱۳۵۳، ص. ۸)
- (۱۴) «تراک: آواز ترکیدن است ... و طراق معرب آن است، کاف را قاف کرده‌اند، چنان‌که حکیم سنائی گفته:
چوب را بشکنی طراق کند آن طراق از سر فراق کند»
- (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۲۶۱؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «تراک؛ طراق»)
- یادآوری می‌کند که محمدرضا شفیعی کدکنی در مقاله «تکامل یک تصویر» این بیت سنائی را از لغت‌نامه دهخدا نقل کرده و اصالت آن را پذیرفته و بدان استناد کرده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ص. ۷-۱۲).
- (۱۵) «سُخت: حکیم سنائی به ضم سین آورده و گفته:
دیگدانش اگر بخواهی پُخت هیزم جهل اگر بخواهی سُخت»
- (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۷۱۶/۲؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۸۴۱/۲؛ هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۴۶۳)
- (۱۶-۱۷) «مُلک: نوعی از غله باشد ... حکیم سنائی نظم نموده:
وقف‌ها جمله این غُزان بردند هرچه باقی شد این خران بردند
گر بدانستی این نظام‌المُلک هم ندادی به وقف یک من مُلک»
- (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۱۶۶۹/۲)
- این بیت‌ها در منابع دیگر ظاهراً به خطا به صورت ذیل آمده است:
- فَقْه‌ها جمله زین غَذا بردند هرچه باقی شد این خران خوردند
گر بدانستی این نظام‌المُلک می ندادی به وقف یک من مُلک
- (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۶۸۲؛ محمد پادشاه شاد، ۱۳۶۳، ص. ۴۱۲۱/۶؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «مُلک»)
- (۱۸) «مکیس: مبالغه در معامله و نهایت طلبی کردن کاری باشد ... حکیم سنائی گفته:
هست امشب شب عتاب و مکیس عوض ماست ماهتاب مکیس»

(انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۱۵۴۹/۲-۱۵۵۰)

لغت «مکیس» باز هم در حدیقه آمده:

مَعْن دادی خُمی دَرَم به دَمی باز کوردی مکیس در درمی

(سنائی غزنوی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۴)

(۱۹) هنگفت: جامهٔ سفت. سنائی گوید:

درزی آن راز از چه گفته است سوزنم کند، جامه هنگفت است

(قوأس غزنوی، ۱۳۵۳، ص. ۱۵۳)

سنائی این واژه را باز هم به کار گرفته:

بهترین جامه‌ای بُود هنگفت مرمرا اوستاد چونین گفت

(سنائی غزنوی، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۲؛ همو، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۱)

۶. اشعار دیگران منسوب به سنائی

با همه آنچه گذشت، باید دانست که میزان صحّت قول صاحبان این فرهنگ‌ها هم در آن حدّ نیست که بی هیچ تردیدی بتوان سخن آن‌ها را پذیرفت. ملاحظه می‌شود که گاهی بیتی را سهواً و به دلایلی به سنائی نسبت داده‌اند، از جمله به دلیل شباهت املائی نام و تخلص (مانند «شغائی» و «بنائی» با «سنائی / ثنائی») یا به دلیل شباهت سبکی (مثلاً دربارهٔ شعرهای ادیب صابر ترمذی و ازرقی هروی و انوری ابیوردی و جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی و خاقانی شروانی و سوزنی سمرقندی و شهید بلخی و کسائی مروزی و کمال اسماعیل اصفهانی)، به‌ویژه اشتباه در شعرهایی که در قالب مثنوی و بحر خفیف سروده شده‌اند، از همه بیشتر است (مانند مثنوی جام جم اوحدی مراغی اصفهانی و مثنوی بهرام و بهروز بنائی هروی و هفت‌پیکر نظامی) و گاهی نیز موجب این نوع سهو و خطا هیچ‌کدام از این شباهت‌ها نیست؛ چنان‌که دربارهٔ شاه نعمت‌الله ولی. اشعاری که در فرهنگ‌ها سهواً به نام سنائی آمده، عبارت‌اند از:

▪ در فرهنگ قوأس یک بیت ذیل «ترا» (قوأس غزنوی، ۱۳۵۳، ص. ۱۲۱) به نام سنائی آمده که در فرهنگ‌های دیگر به نام شهید بلخی آمده است (همانجا، حواشی مصحح؛ انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۹۰۳/۱؛ سروری، ۱۳۳۸ ف. ص. ۲۸۱/۱؛ مدبری، ۱۳۷۰، ص. ۲۹).

▪ در صحاح الفُرس یک بیت ذیل «پرتاب» (نخجوانی، ۱۳۵۵، ص. ۳۶) از سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸، ص. ۴۱۹) است^۱ که به سهو از سنائی دانسته است.

▪ در فرهنگ جهانگیری هشت بیت به خطا به سنائی منسوب شده است: دو بیت ذیل «پالاهنگ» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۲۳۷/۱) از خاقانی (۱۳۷۸، ص. ۸۹۷) است و یک بیت ذیل «لاک» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹،

۱. در صحاح الفُرس چاپی ذیل «پرتاب» بیتی منسوب به سنائی آمده که اصلاً محتوی واژه «پرتاب» نیست، بلکه مشتمل بر لغت «پایاب» است و پیداست که بخشی از متن چاپی افتاده است.

ص. ۱/ ۴۷۸) از مثنوی بهرام و بهروز بنائی هروی^۱ (۱۴۰۰، ص. ۲۱) است و یک بیت ذیل «شمن» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۱۷۱۹/۲) از ادیب صابر ترمذی (۱۳۸۰، ص. ۱۹۲) است و دو بیت ذیل «سنگخور» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۱۸۵۰/۲) از سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸، ص. ۱۸۸) است و یک بیت ذیل «نوباوه» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ص. ۲۱۱۳/۲) از ترجیع‌بند شفائی اصفهانی (۱۳۹۸، ص. ۴۹۲/۱) است و یک بیت ذیل «بانگ عنقا» (انجو شیرازی، ۱۳۷۵، ص. ۳۶۴/۳) از ازرقی هروی (۱۳۹۸، ص. ۲۳) است.

▪ در فرهنگ سروری هفت بیت سهواً به سنائی منسوب شده است: یک بیت ذیل «بادروزه» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۲۰۲/۱) از کسائی مروزی است (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۴۲۸؛ نخجوانی، ۱۳۵۵، ص. ۲۶۳؛ ریاحی، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۰) و یک بیت ذیل «پایاب» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۲۱۲/۱) از سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸، ص. ۴۱۹) و یک بیت ذیل «زر مشت‌افشار» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۶۶۸/۲) از سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸، ص. ۳۸۷) است و دو بیت ذیل «سنگخور» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۷۳۸/۲) از سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸، ص. ۱۸۸) است و یک بیت ذیل «صدا» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۹۰۹/۲) از قطعات انوری ابیوردی (۱۳۷۶، ص. ۵۵۲/۲) است و یک بیت ذیل «ناگوار» (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۱۴۰۴/۳) از جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی (۱۳۶۲، ص. ۱۶۱) است.

▪ در فرهنگ رشیدی یک مصراع ذیل «بادروزه» (رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۱۹۶/۱) از کسائی مروزی (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۴۲۸؛ نخجوانی، ۱۳۵۵، ص. ۲۶۳؛ ریاحی، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۰) است و یک بیت ذیل «سنگخور» (رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۸۸۵/۲) از سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸، ص. ۱۸۸) است و یک بیت ذیل «لاک» (رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۱۲۷۴/۲) از مثنوی بهرام و بهروز بنائی هروی (۱۴۰۰، ص. ۲۱) است که به‌خطا به سنائی منسوب شده است.

▪ در فرهنگ انجمن‌آرای ناصری هفده بیت و یک مصراع سهواً به سنائی منتسب شده است: یک بیت ذیل «آبکار» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۸۱) از مثنوی جام جم اوحدی (۱۳۹۱، ص. ۵۵۰) است و یک رباعی ذیل «به» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۱۹۵) از رباعیات شاه نعمت‌الله ولی (۱۳۹۸، ص. ۷۳۷) است و یک بیت ذیل «چکاو» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۳۱۸) از لطیفی است (سروری، ۱۳۳۸، ص. ۹۱/۱؛ رشیدی، ۱۳۳۷، ص. ۴۸/۱) و دو بیت ذیل «خریبواز» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۳۳۷) از نزاری قهستانی است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «اثر»، «خرپوز»، «شبانروز»، «نعره‌وار») و یک بیت ذیل «خم» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۳۵۰) از سوزنی سمرقندی^۲ است و یک مصراع ذیل «سیاهه» (همان، ص. ۴۸۸) از سوزنی سمرقندی است^۳ و یک بیت ذیل «فرهنگ» (همان، ص. ۵۴۹)

۱. بنائی هروی (۸۵۷-۹۱۸ق) صاحب دیوان و نیز مثنوی بهرام و بهروز است. شگفت‌انگیز است که مثنوی بهرام و بهروز از قدیم (کهن‌ترین مأخذی که ما دیده‌ایم، فرهنگ جهانگیری است) سهواً به سنائی منسوب شده است و باوجود آنکه بعضی از تذکره‌نویسان به این انتساب نادرست اشاره کرده‌اند (برای نمونه رک: عاشقی عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۹/۱)، اما تا همین روزگار ما بعضی این مثنوی را از آثار سنائی شمرده‌اند و به نام او منتشر کرده‌اند (مانند خلیلی، ۱۳۱۵، ص. ۹۵-۹۶؛ جلالی، ۱۳۳۲).

۲. این بیت در فرهنگ آندراج (تألیف ۱۳۰۶ق) ذیل لغت «خم» منسوب به سوزنی سمرقندی است (محمد پادشاه شاد، ۱۳۶۳، ص. ۱۶۹۶/۲). ما آن را در دیوان چاپی سوزنی نیافتیم.

۳. بیت سوزنی چنین است:

چون کودک دبستان اخلاص و فاتحه دشنام آن سیاهه‌زن از بر همی‌کنم

(دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «اخلاص» و «سیاهه»). ما آن را در دیوان چاپی سوزنی نیافتیم.

از کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (۱۳۴۸، ص. ۳۷۰) است و یک بیت ذیل «لاک» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۶۵۴) از مثنوی بهرام و بهروز بنائی هروی (۱۴۰۰، ص. ۲۱) است و یک بیت ذیل «مرغز» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۶۷۶) از روضه خلد مجد خوافی (۱۳۴۵، ص. ۲۸۴) است و یک بیت ذیل «نوباوه» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۷۱۸) از ترجیع‌بند شغائی اصفهانی (۱۳۹۸، ص. ۴۹۲/۱) است و یک بیت ذیل «آب زیر کاه» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۷۶۶) از خاقانی (۱۳۷۸، ص. ۸۶۱) است و پنج بیت ذیل کلمات «آفت دیو» و «بیستون ستون‌انگیز» و «پای بی کفش دویدن» و «خنده شیر و مستی پیل» و «در سر شد و سر نشدن» (هدایت، ۱۳۳۸، ص. ۷۶۸، ۷۷۶، ۷۸۷، ۷۹۰) از هفت‌بیکر نظامی گنجوی (۱۳۸۸، ص. ۲۸۵، ۳۰۱، ۲۸۶، ۱۲۹، ۱۳۰) است.

استشهاد به شعر سنائی در سیزده فرهنگ فارسی

ردیف	نام فرهنگ	شمارِ شاهدها از حدیقه	شمارِ شاهدها از دیوان	شمارِ شاهدها از مثنوی‌های سنائی و مکاتیب او	شمارِ ابیاتِ نویافته	شمارِ ابیات با انتساب نادرست	جمع کُل شاهدها در هر کتاب
۱	فرهنگ قوأس	۰	۲	۰	۳	۱	۶
۲	فرهنگ مجموعه الفرس	۱	۱	۰	۰	۰	۲
۳	صحاح الفرس	۳	۱۱	۰	۰	۱	۱۵
۴	حواشی لغت فرس	۰	۱	۰	۱	۰	۱
۵	شرفنامه منیری	۳	۱۲	۰	۰	۰	۱۵
۶	فرهنگ وفایی	۴	۴	۰	۰	۰	۸
۷	تحفة الأحاب	۲	۱	۰	۰	۰	۳
۸	فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۹	عجائب اللغة	۲	۰	۰	۰	۰	۲
۱۰	فرهنگ جهانگیری	۲۵۲ (۱۵ + ۲۳۷) مکرر	۲۴۹ (۱۴ + ۲۳۵) مکرر	۵	۷	۸	۵۲۱
۱۱	فرهنگ سروری (مجمع الفرس)	۱۳۰ (۵ + ۱۲۵) مکرر	۱۳۸ (۵ + ۱۳۳) مکرر	۷ (۲ + ۵) مکرر	۶ (۱ + ۵) مکرر	۷	۲۸۸
۱۲	فرهنگ رشیدی	۱۱۱ (۴ + ۱۰۷) مکرر	۷۹	۵ (۱ + ۴) مکرر	۶	۳	۲۰۴
۱۳	فرهنگ انجمن‌آرای ناصری	۲۴۵ (۱۶ + ۲۲۹) مکرر	۱۷۰ (۳ + ۱۶۷) مکرر	۴	۱۳	۱۸	۴۵۰
جمع		۷۵۵	۶۶۶	۲۱	۳۶	۳۸	۱۵۱۵

۷. نتیجه‌گیری

۱) در نقد و تصحیح متون کهن، خصوصاً متون منظوم، و به‌ویژه آثاری که خود مؤلف موفق به گردآوری و تدوین آن‌ها نشده و اجزای آن‌ها از قدیم به‌طور پراکنده منتشر شده است، مراجعه به منابع جنبی مانند

فرهنگ‌های فارسی و بررسی تمام شاهد‌های مذکور در آن‌ها برای تصحیح و تکمیل آن آثار لازم و ضروری است. از جمله برای تصحیح و تکمیل آثار سنائی توجه به شواهد شعری او در فرهنگ‌های فارسی ضرورت دارد. با بررسی سیزده فرهنگ فارسی از قرن هفتم تا سیزدهم هجری، در مجموع ۱۵۱۵ بیت (یا مصراع) یافتیم که به سنائی منسوب شده است و در میان آن‌ها نوزده بیت تازه یافتیم که در آثار چاپی او نیامده است و قرائنی انتساب بعضی از آن‌ها را به سنائی تقویت می‌کند.

۲) انتساب شاهد‌های شعری در فرهنگ‌های فارسی گاهی نادرست است. به بیان دیگر، میزان صحت قول صاحبان فرهنگ‌ها در آن حد نیست که بی هیچ تردیدی بتوان سخن آن‌ها را پذیرفت و گاهی بیتی را سهواً و به دلایل گوناگونی، از جمله شباهت املائی نام و تخلص یا شباهت سبکی به شخصی دیگر نسبت داده‌اند. این نوع اشتباه به‌ویژه درباره منظومه‌های هم‌وزن بیشتر رخ داده است. در این تحقیق معلوم شد که جمعاً سی و یک بیت و یک مصراع از شاعرانی دیگر همچون ادیب صابر ترمذی، ازرقی هروی، انوری ابیوردی، اوحدی مراغی اصفهانی، بنائی هروی، جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، خاقانی شروانی، سوزنی سمرقندی، شاه نعمت‌الله ولی، شهید بلخی، کسائی مروزی، کمال اسماعیل اصفهانی، لطیفی و نظامی گنجوی اشتبهاً به سنائی منسوب شده و این خطا بیش از همه درباره اشعار سوزنی و همت‌پیکر نظامی رخ داده است.

۳) در میان آثار سنائی، بیش از همه به ابیاتی از *حدیقة الحقیقة* و سپس *دیوان* او استشهاد شده است. از میان مثنوی‌های منسوب به او نیز تنها به سه مثنوی *کارنامه بلخ* و *سیر العباد الی المعاد* و *طریق التحقیق* استناد شده است و از این‌ها نیز به *کارنامه بلخ* بیشتر توجه شده است.

۴) آثار چاپی سنائی جامع همه اشعار او نیست و فاقد بعضی از ابیات منسوب به اوست. باید کوشید تا چاپ‌های آینده آثار سنائی محتوی تمامی اشعار شناخته شده وی و درعین حال تهی از اشعار دیگران باشد.

۵) در قدیم برخی کاتبان «سنائی» را به شکل «ثنائی» کتابت کرده‌اند. توجه نداشتن به این نکته موجب شده است که بعضی پژوهشگران در تحقیقات خود به خطا افتند.

منابع

- ادیب صابر ترمذی، شهاب‌الدین بن اسماعیل (۱۳۸۰). *دیوان* (احمد عبدالله، مصحح). انتشارات بین‌المللی الهدی. ادیبی (۱۴۰۰). *عجائب اللغة* (محمود مدبری، مصحح). انتشارات کتاب بهار.
- ازرقی هروی، ابوبکر بن اسماعیل (۱۳۹۸). *دیوان* (مسعود راستی‌پور و محمدتقی خلوصی، محقق و مصحح). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- اسدی طوسی (۱۳۹۳). *لغت فرس* (به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی). انتشارات اساطیر. (چاپ افست از روی: طهران: چاپخانه مجلس، ۱۳۱۹).
- انجو شیرازی، میر جمال‌الدین حسین (۱۳۵۹). *فرهنگ جهانگیری* [مجلد اول و دوم]، (رحیم عفیفی، ویراستار). انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- انجو شیرازی، میر جمال‌الدین حسین (۱۳۷۵). *فرهنگ جهانگیری* [مجلد سوم]، (رحیم عفیفی، ویراستار).

انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

انوری ایبوردی، اوحدالدین علی بن محمد (۱۳۷۶). *دیوان* (به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی). انتشارات علمی و فرهنگی.

اوبهی هروی، حافظ سلطانعلی (۱۳۶۵). *تحفة الاحباب* (به تصحیح و تحشیه فریدون تقی‌زاده طوسی و نصرت‌الزمان ریاضی هروی). انتشارات آستان قدس رضوی.

اوتاس، بو (۱۳۸۱). *مقدمه بر مثنوی طریق التحقیق* (غلامرضا دهد، مترجم). انتشارات سروش. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۷۳).

اوحدی اصفهانی مراغی، رکن‌الدین (۱۳۹۱). *کلیات* (سعید نفیسی، مصحح). انتشارات سنائی.

بشری، جواد (۱۳۸۶). *نگاهی به شرفنامه منیری*. *مجله آینه پژوهش*، ۱۸ (۱۰۴)، ۷۸-۸۷.

http://jap.isca.ac.ir/article_1266_f4c2b8d107d4d5a7e2d5f33bf6585a98.pdf

بنائی هروی، کمال‌الدین (۱۴۰۰). *بهرام و بهروز*. در *مثنوی‌های بهرام و بهروز*. به کوشش زهرا درّی. انتشارات زوآر.

جلالی، غلام جیلانی (۱۳۳۲). *مجموعه چهار کتاب نایاب از منشآت ابوالمجد مجدود سنائی غزنوی (عشق‌نامه، عقل‌نامه، بهرام و بهروز، کارنامه بلخ)*. مطبع سنائی.

خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی (۱۳۷۸). *دیوان* (به کوشش ضیاء‌الدین سجادی). انتشارات زوآر.

خلیلی، خلیل‌الله (۱۳۱۵). *احوال و آثار سنائی*. مطبعه عمومی.

درّی، نجمه (۱۳۹۱). *شعر سنائی در لغت‌نامه دهخدا*. *جستارهای ادبی*، ۴۵ (۳)، ۵۷-۷۹.

10.22067/jls.v45i3.15925

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه* (زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی). انتشارات دانشگاه تهران.

رشیدی، عبدالرشید بن عبدالغفور حسینی مدنی تّوی (۱۳۳۷). *فرهنگ رشیدی* (محمد عبّاسی، محقق و مصحح). کتابخانه بارانی.

ریاحی، محمدامین (۱۳۸۶). *کسایب مروزی، زندگی، اندیشه و شعر او*. انتشارات علمی.

سنائی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۵۴). [تاریخ مقدمه] *دیوان* (به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی). انتشارات سنائی.

سنائی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۷۷). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه* (به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی). انتشارات دانشگاه تهران.

سنائی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۲). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه* (فخری‌نامه) (مریم حسینی، مصحح). مرکز نشر دانشگاهی.

سنائی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۶). *غزل‌ها* (یدالله جلالی پندری، مصحح). انتشارات علمی و فرهنگی.

سنائی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۹۷). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*. (مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فهرست‌ها، محمدجعفر یاحقی و مهدی زرقانی). انتشارات سخن.

سوزنی سمرقندی، شمس‌الدین محمد بن علی (۱۳۳۸). *دیوان* (ناصرالدین شاه‌حسینی، مصحح). انتشارات

امیرکبیر.

شاه نعمت‌الله ولی، نورالدین (۱۳۹۸). *دیوان* (با مقدمه سعید نفیسی). انتشارات بدرقه جاویدان با همکاری انتشارات جاویدان.

شفائی اصفهانی، شرف‌الدین حسن (۱۳۹۸). *کلیات اشعار* (به کوشش محمد سیاسی). بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۶). *تازیان‌های سلوک*. انتشارات آگه.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷). تکامل یک تصویر. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی*، ۱۶ (۶۰)، ۷-۱۲. <https://jpl.khu.ac.ir/article-1-928-fa.html>

صادقی، علی اشرف (۱۴۰۰). *فرهنگ‌های فارسی*. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن. صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۵). *اشعار فارسی پراکنده در متون*. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.

صفی کحال، ابوالعلاء عبدالمؤمن جاروتی (۱۳۷۸). *فرهنگ مجموعه الفرس* (عزیزالله جوینی، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.

عاشقی عظیم‌آبادی، حسینقلی خان بن علی خان (۱۳۹۱). *تذکره نشتر عشق*. مرکز پژوهشی میراث مکتوب. عباسی، عبداللطیف (۱۳۸۷). *لطائف الحقائق* (مقدمه، تصحیح و تعلیق محمدرضا یوسفی و محسن محمدی). انتشارات آیین احمد.

عبدالرزاق اصفهانی، محمد جمال‌الدین (۱۳۶۲). *دیوان* (به تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی). انتشارات کتابخانه سنائی.

علی حوری، محبوبه (۱۳۹۸). *نظم سنائی در نثر*. انتشارات سخن گستر.

علی حوری، محبوبه، و یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۹). ابیات نویافته منسوب به سنائی. *جستارهای ادبی*، ۴۳ (۳)، ۱-۲۶. [10.22067/jls.v43i3.9346](https://jls.v43i3.9346.10.22067)

فاروقی، ابراهیم قوام (۱۳۸۵). *شرفنامه منیری* (فرهنگ ابراهیمی) (ج. ۱؛ تصحیح، مقدمه و تعلیقات حکیمه دبیران). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فاروقی، ابراهیم قوام (۱۳۸۶). *شرفنامه منیری* (فرهنگ ابراهیمی) (ج. ۲؛ تصحیح، مقدمه و تعلیقات حکیمه دبیران). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (۱۳۸۰). (علی اشرف صادقی، مصحح). انتشارات سخن.

قوأس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه (۱۳۵۳). *فرهنگ قوأس* (نذیر احمد، مصحح). بنگاه ترجمه و نشر کتاب. کاشانی سروری، محمّدقاسم بن حاجی محمّد (۱۳۳۸). *فرهنگ مجمع الفرس* (به کوشش محمّد دبیرسیاقتی). انتشارات علمی.

کاشفی سبزواری، حسین بن علی (۱۳۶۹). *مواهب علیّه* (محمدرضا جلالی نائینی، مصحح). انتشارات اقبال. کمال اسماعیل اصفهانی، ابوالفضل کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۴۸). *دیوان* (با مقدمه و حواشی و تعلیقات و فهرست‌ها و به انضمام رساله القوس، به اهتمام حسین بحرالعلومی). انتشارات کتاب‌فروشی دهخدا.

- مجد خوافی (۱۳۴۵). *روضه خلد (مقدمه و تحقیق، محمود فرخ، به کوشش حسین خدیوچم)*. انتشارات زوآر.
- محمد پادشاه شاد (۱۳۶۳). *فرهنگ آندراج (زیر نظر محمد دبیرسیاقی)*. کتابخانه خیام.
- مدبری، محمود (۱۳۷۰). *شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۳ و ۴ و ۵ هجری قمری*. نشر پانوس.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۲۵۳۵ [= ۱۳۵۵]). *صحاح الفرس (به اهتمام عبدالعلی طاعتی)*. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۸). *هفت‌بیکر (با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان)*. انتشارات قطره.
- وفایی، حسین (۱۳۷۴). *فرهنگ فارسی (تن‌هوی جو، ویراستار)*. انتشارات دانشگاه تهران.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۳۸). *فرهنگ انجمن‌آرای ناصری*. کتاب‌فروشی اسلامیه.

References

- Abbasi, A. (2008). *Late`ef al-Hada`eq* (M. Yoosofi & M. Mohammadi, Eds.). Ayin Ahmadi Publication. [In Persian].
- Adib Saber Termazi, S. (2001). *Divan* (A. Abdollah, Ed.). Alhoda International Publication. [In Persian].
- Adibi. (2021). *Aja`eb al-Loqat* (M. Modabberi, Ed.). Ketab-e Bahar Publication. [In Persian].
- Ali-Hoori, M. (2019). *Sana`i's Poem in Prose*. Sokhan Gostar Publication. [In Persian].
- Ali-Hoori, M., & Yahaqqi, M. J. (2010). Newly found verses attributed to Sana`i. *Jostarha-ye Adabi*, 43(3), 1-26. [10.22067/jls.v43i3.9346](https://doi.org/10.22067/jls.v43i3.9346) [in Persian].
- Anonymous (2001). *Farhang-e Farsi-ye Madrese-ye Sepahsalar* (A. A. Sadeqi, Ed.). Sokhan Publication. [In Persian].
- Anvari Abivardi, A. (1997). *Divan* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Elmi Farhangi Publication. [In Persian].
- Asadi toosi. (2014). *Loqat-e Fors* (A. Eqbal, Ed.). Asatir Publication. [In Persian].
- Asheqi Azimabadi, H. (2012). *Tazkare-ye Neshtar-e Eshq*. Miras Maktoob Publication. [In Persian].
- Azraqi Heravi, A. (2019). *Divan* (M. Rastipoor & M. T. Kholoosi, Eds.). The Library, Museum and Documents Center of the Islamic Consultative Assembly Publication. [In Persian].
- Bana`I Heravi, K. (2021). *Bahram-o- Behrooz* (Z. Dorri, Ed.). Zavvar Publication. [In Persian].
- Bashari, J. (2007). Negahi Be Sharafname-ye Manyari. *Ayene-ye Pazhuhesh*, 18(104), 78-87. http://jap.isca.ac.ir/article_1266_f4c2b8d107d4d5a7e2d5f33bf6585a98.pdf [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (M. Mo`in & J. Shahidi, Eds.). University of Tehran Press. [In Persian].
- Dorri, N. (2012). Sana`i's Poems in Dehkhoda Dictionary. *Jostarha-ye Adabi*, 45(3), 57-79. [10.22067/jls.v45i3.15925](https://doi.org/10.22067/jls.v45i3.15925) [In Persian].
- Enjoo Shirazi, M. (1981). *Farhang-e Jahangiri* (Vols. 1, 2) (R. Afifi, Ed.). University of Mashhad Press. [In Persian].
- Enjoo Shirazi, M. (1996). *Farhang-e Jahangiri* (Vol. 3) (R. Afifi, Ed.). University of Mashhad Press. [In Persian].
- Farooqi, E. (2006). *Sharafneme-ye Mnyari (Farhang-e Ebrahimi)* (Vol. 1) (H. Dabiran, Ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies Publication. [In Persian].
- Farooqi, E. (2007). *Sharafneme-ye Mnyari (Farhang-e Ebrahimi)* (Vol. 2) (H. Dabiran, Ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies Publication. [In Persian].
- Hedayat, R. (1959). *Farhang-e Anjomanara-ye Naseri*. Eslamiye Publication. [In Persian].
- Jalali, G. J. (1953). *Majmoo`e-ye Chahar Ketab-e Nayab Az Monsha`at-e Abolmajd Majdood Sana`i Qaznavi (Eshqname, aqlname, Bahram -o- Behrooz, karname-ye Balkh)*. Sana`i Publication. [In Persian].

- Jamal al-Din Esfahani, M. (1983). *Divan* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Sana`i Publication. [In Persian].
- Kamal Esmā`il, A. (1969). *Divan va Resalt al-Qaws* (H. Bahr al-Oloomi, Ed.). Dekhkoda Publication. [In Persian].
- Kashefi Sabzevari, H. (1990). *Mavaheb-e Aliye* (M. Jalali Na`ini, Ed.). Eqbal Publication. [In Persian].
- Khalili, Kh. (1936). *Ahval-o- Asar-e sana`i*. General Publication [In Persian].
- Majd Khafi. (1966). *Roze-ye Khold* (M. Farrokh, Ed.). Tehran: Zavvar Publication [In Persian].
- Modabberi, M. (1991). *Sharh-e Ahval-o- As`ar-e ah`eran-e Bi-Divan Dar Qarnha-ye 3, 4, va 5 Hijri*. Panoos Publication. [In Persian].
- Mohammad Padeshah Shad (1984). *Farhang-e Anandraj* (M. Dabirsiyaqi, Ed.). Khayyam Publication. [In Persian].
- Nakhjavani, M. (1976). *Sehah al-Fors* (A. Ta`ati, Ed.). Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Nezami Ganjavi, E. (2009). *Haft-Peykar* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Qatre Publication. [In Persian].
- Oubehi Heravi, H. (1986). *Tohfat al-Ahbab* (F. Taqizade Toosi & N. Riyazi Heravi, Eds.). Astan Quds Razavi Publication. [In Persian].
- Owhadi Esfahani Mariqi, R. (2012). *Kolliyat* (S. Nafisi, Ed.). Sana`i Publication. [In Persian].
- Qaqani Sharvani, A. (1999). *Divan* (Z. Sajjadi, Ed.). Zavvar Publication. [In Persian].
- Qavvas Gaznavi, F. (1974). *Farhang-e Qavvas* (N. Ahmad, Ed.). Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Rashidi, A. (1958). *Farhang-e Rashidi* (M. Abbasi, Ed.). Barani Publication. [In Persian].
- Riyahi, M. (2007). *Kasa`i Marvazi, Zendegi, Andishe va She`r-e Ou*. Elmi Publication. [In Persian].
- Sadeqi, A. (2021). *Farhangha-ye Farsi*. Bonyad Mowqoofat Afshar & Sokhan Publication. [In Persian].
- Safari Aq Qal`e, A. (2016). *Ash`ar-e Parakande Dar Motoon*. Bonyad Mowqoofat Afshar & Sokhan Publication. [In Persian].
- Safi Kahhal, A. (1999). *Farhang-e Majmu`at al-Fors* (A. Joveyni, Ed.). University of Tehran Press. [In Persian].
- Sana`i Qaznavi, A. (1975). *Divan* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Sana`i Publication. [In Persian].
- Sana`i Qaznavi, A. (1998). *Hadiqat al-Haqiqat va Shari`at al-Tariqa* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). University of Tehran Press. [In Persian].
- Sana`i Qaznavi, A. (2003). *Hadiqat al-Haqiqat va Shari`at al-Tariqa* (M. Hoseini, Ed.). Iran University Press. [In Persian].
- Sana`i Qaznavi, A. (2007). *Gazalha* (Y. Jalai Pandari, Ed.). Elmi Farhangi Publication. [In Persian].
- Sana`i Qaznavi, A. (2018). *Hadiqat al-Haqiqat va Shari`at al-Tariqa* (M. J. Yahaqqi & M. Zarfani, Eds.). Sokhan Publication. [In Persian].
- Shafa`i Esfahani, S. (2019). *Kolliyat-e Ash`ar* (M. Siyasi, Ed.). Bonyad Mowqoofat Afshar & Sokhan Publication. [In Persian].
- Shafi`i Kadkani, M. R. (1997). *Tazyaneha-ye Solook*. Agah Publication. [In Persian].
- Shafi`i Kadkani, M. R. (2008). Takamol-e Yek Tasvir. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities (Kharazmi University)*, 16(60), 7-12. <https://jpll.khu.ac.ir/article-1-928-fa.html> [In Persian].
- Shah Ne`matollah Vali, N. (2019). *Divan* (S. Nafisi, Ed.). Javidan Publication [In Persian].
- Soroori, M. (1959). *Farhang-e Majma` al-Fors* (M. Dabirsiyaqi, Ed.). Elmi Publication [In Persian].
- Suzani Samarqandi, S. (1959). *Divan* (N. Shah Hoseyni, Ed.). Amir Kabir Publication [In Persian].
- Utas, Bo. (2002). Introduction to the *Tariq al-Tahqiq* (G. R. Dehbod, Trans.). Soroush Publication. (original work published in 1973) [In Persian].
- Vafa`i, H. (1995). *Farhang-e Farsi* (Teng Huizhu, Ed.). University of Tehran Press [In Persian].

